

Ferge Zsuzsa

Szabadság és biztonság¹

Gyakorta igaz Lengyel József mondása, hogy a lényeket csak túlzásban lehet kifejezni. A sarkítás fölkelte a figyelmet. Am olykor a túlzással a lényegvész el. Egyre inkább ez a gyanúm támad azzal az új szellemi divattal szemben, amely a szabadságot most már nemcsak az egyenlőséggel, hanem a biztonsággal is összeegyeztethetetlennek tartja.

Jacek Kuron (1994) ezt írja: „A szocialista állam a gazdasági és szociális élet központi irányításának, és így a központosított újraelosztásnak a rendszere volt. Állítható, hogy megvalósította ideológusainak szándékait: létrehozta a maximális szociális biztonság rendjét egy olyan országban, ahol minden polgár az állam alkalmazottja volt. A gyakorlatban a munkahely korlátlanul nyújtott juttatásokat. A béreknek elvileg csak az élelmet és ruházzkodást kellett fedezniök. A lakás, világítás, fűtés, orvosi ellátás, bölcsőde, óvoda, iskola, könyvek, gyereknyaraltatás, üdülés (ugyancsak elvileg) ingyenesek voltak. Az állam garantálta minden dolgozó számára a nyugdíjat, egészségügyi biztosítást és rokkant-ellátást. *A rendszer tehát biztonságot garantált, de ugyanakkor megfosztotta a dolgozókat szabadságuktól és sorsuk önálló meghatározásától: a börtön garantálja a legnagyobb biztonságot.*”

Peter Ambros (1994) tudja, hogy a szabadságfogalmat lehet a végtelenségig, a romboló cselekvés felszabadításáig kiterjeszteni. Tartalma lehet pl.

„Szabadság arra, hogy kitepjük a katicabogár szárnyait

Szabadság az éhenhalásra

Szabadság arra, hogy gyűlölhessünk (másokat vagy önmagunkat)

Szabadság arra, hogy féljünk, illetve terjesszük a rettegést...”

Ekkor fölmerül benne a kérdés, miért is érdemes védelmezésre e fontos érték, kivált, ha a most demokratizálódó volt autoritáriánus vagy totalitáriánus országokban e tekintetben romlik a helyzet, ha „a felszabadulás populizmust, intoleranciát és háborút von maga után”. Ambros belsőleg tiltakozik a pusztító szabadságok igazolása vagy elfogadása ellen. Élezi a problémát azonban az, hogy ha e szabadságokat elutasítja, „ezzel igazolja azokat, akik nosztalgikusan visszasírják a stabilitás, a kiszámíthatóság és az egyértelmű rabság elmúlt időszakát Európa keleti felében”. Ezért további magyarázatokat kínál. „Nem véletlen, ha a rabság korszakát a »stabilitással« és a »kiszámíthatósággal« – más szóval a »biztonsággal« – írhatjuk körül, sőt talán vele

azonosíthatjuk. »Szabadság« és »biztonság« feloldhatatlan ellentmondásban állnak egymással.” Ezek után megfogalmazza téziseit. Ha a biztonságra törekvés tárgya a tulajdon, amelyen az ember „rajta-ül” (a német besíten=birtokolni nyomán alkotott képből), ez mozgásszabadságának korlátozásával jár. Innen az 1. tézis: „A biztonságra törekvés korlátozza a biztonságra törekvő individuum szabadságát”, sőt, ha a törekvés egy meghatározott tárgyra nézve megvalósul, akkor ez (2. tézis) „annyit jelent, mint egyszeri döntéssel minden jövőendő döntésről lemondani”. Nem jobb a helyzet akkor sem, ha az egyén nem saját erőit veszi igénybe biztonsága fenntartásához, hanem valami közvetítőét (pl. a kötelező társadalombiztosítást), továbbá akkor sem, ha a döntést szabad akaratából hozza – mint pl. a régi Német Szövetségi Köztársaságban, ahol a szabadságot és biztonságot „minden további nélkül egyenértékűeknek és egyformán törekvésre érdemes javaknak” tekintették. Ekkor ugyanis a biztonság letéteményesei megkímélődnek „a létezéshez és cselekvéshez szükséges eszközök előteremtésének gondjától”, azaz megfosztódnak a folyamatos egzisztenciális döntésektől, s ezzel kiskorúvá fokozódnak le. Innen a 3. tézis: „A szabadság ugyanannyira kapcsolódik a nagykorúsághoz, mint a biztonság a függőséghez.” A szabadság feladása és a kiskorúvá válás nem csak a kelet-európai, hanem a jóléti államban élő polgárokra is igaz – legfeljebb a jelenség keleten szembeötlőbb volt. S hogy mindezek után mégse kelljen elfogadnia az igazán visszataszító pusztító és önpusztító szabadságjogokat, Ambros különösebb érvelés nélkül (nem igazán meggyőzően) deklarálja, hogy ezek nem „valódi” szabadságok.

Az értékek értelmének túlfeszítése

Azt hiszem, az emberiség minden értéke értelmetlenné tehető és kompromittálható, ha az elvont fogalmakat abszolutizálva, értelmezés nélkül vonatkoztatjuk a valóságra – akár elméletben, akár gyakorlatban.

Az egyenlőség ellenfelei mindig tiszta lelkiismerettel mondhatták, hogy az egyenlőség követelése értelmetlen. Ebben az elvontságban az is. Így pl. Letwin, az egyik különösen konzervatív szerző szerint az egalitarianizmus három gondolaton alapszik, és pedig azon, hogy „1. minden embernek egyenlőnek kell lennie; 2. valamennyi fennálló egyenlőtlenség csökkenthető, alkalmasint teljesen és gyökeresen megszüntethető a kormányok intézkedései által; és 3. minden más politikai célnak félre kell állnia az egyenlőség útjából” (Donnison, 1990). Donnison szerint Letwin azért nem támasztja alá kijelentéseit egyetlen hivatkozással sem, mert az egyenlőség kérdéseivel komolyan foglalkozók közül „soha senki nem mondott ilyen ostobaságot”. Valóban nem. Hiszen mélyen igaz – és nemigen tudok olyan gondolkodót vagy akár tetszőleges európai polgárt, aki ne így gondolná –, hogy „a tökéletesen egyenlő társadalom eszméje hamis – ámde egyben ijesztő is. Ez az utópia a totális terror és az abszolút unalom őshazája” (Dahrendorf, 1969). A terrortól és unalomról elég sok tapasztalatuk gyűlt be a „létező szocializmusban” élőknek az elmúlt 40–70 évben, miközben társadalmuk alapvetően

egyenlőtlenek maradtak a hatalom eloszlása vagy a fizikai és társadalmi életesélyek alakulása szempontjából (pl. Ferge 1969).

Éppen az elméletileg fennen hirdetett egyenlőség-eszmény és a valóságos, de eltagadott egyenlőtlenségek közötti ellentmondás vezetett az egyenlőségérték kompromittálásához. Ráadásul még az is értelmezhetetlen, hogy mikor vagyunk egyenlők valamilyen szempontból, akár a legegyszerűbb és legegyszerűbb összefüggéseket nézve is. Viszonylag egyszerűnek tűnik például a „jövédeme egyenlőség” fogalma vagy jelszava. Amde mit is értünk ezen? Vajon azt-e, hogy az egyének vagy hogy a családok folyó jövédeme ugyanannyi? Vagy azt, hogy fogyasztási lehetőségeik, ha úgy tetszik, életszínvonaluk „azonos”, bármit jelentsen is ez? Ki tudja eldönteni, hogy mikor „egyenlő” a jövédeme (például a fogyasztási lehetőségek szemszögéből) egy kéttagú és egy hattagú családnak; egy falusi nyugdíjasnak és egy vidékről bejáró budapesti szakmunkásnak; egy egészségesnek és egy mozgáskorlátozottak; egy vegetáriánusnak és egy húsevőnek? Elég-e a folyó jövédemeket összehasonlítani, vagy a vagyont is figyelembe kell venni mint potenciális, alkalmasint mozgósítható jövédemforrást? Ezeket a mindig csak pontatlanul megválaszolható kérdéseket a végtelenségig folytathatnánk. A bonyolultabb jelenségeknél persze még ennél is rosszabb a helyzet. Ha, mondjuk, az emberi képességek „egyenlőségét” írónk a zászlónkra, akkor csak egy Huxley-féle lombik-bébis negatív utópiával irthatók ki a köztünk lévő különbségek és egyenlőtlenségek, de még Huxley is beépítette a kasztokat rendszerébe. Vagyis hát: az egyenlőség mint elvont társadalmi eszmény legalább 2000 éve elevenen él az európai kultúrában, ám ebben az elvontságban elméletileg értelmezhetetlen, gyakorlati követeléseként pedig vagy torz következményekkel, vagy radikálisan átértelmezve érvényesült. Vagy azt jelentette tehát (rossz esetben), hogy egy meghatározott egyenlőséget, pl. a tulajdon nélkülséget sorozatos egyenlőtlenségek (szabadságtalanságok és igazságtalanságok) kíséretében kényszerített a hatalom a társadalomra, vagy azt (jó esetben), hogy a politika nem „egyenlőségre”, hanem mindig csak egyes, meghatározott típusú egyenlőtlenségek csökkentésére törekedett. Ez utóbbi célt szolgálja például mindazon életfeltételek egyenlőtlenségeinek csökkentése a lakástól az egészségügyi ellátásig, amelyek a fizikai vagy társadalmi életesélyeket a legnagyobb mértékben befolyásolják. (Az első megoldás a bolsevizmus, a második általában a nyugat-európai jóléti államok, kiváltképpen pedig a szociáldemokrácia szociálpolitikájának a jellemzője.)

Nem jobb a helyzet, mondjuk, a toleranciával sem, amely kiterjesztett, feltétel nélküli értelmezésben az intolerancia tolerálásának igényét is tartalmazza. Ez a kiterjesztett értelmezés filozófiaelméletileg kezelhetetlen. Rawls igazságosságelmélete a szabadság érdekében majdnem korlátlanul tekinti a toleránsok tolerálási kötelezettségeit. Egyetlen olyan esetet talál, amikor már nem elfogadható az intoleráns tolerálása. Azt ugyanis, amikor „a toleránsok őszintén és alapos okkal vélhetik, hogy az intoleranciára saját biztonságuk érdekében szükség van... Az igazságosság nem követeli meg azt, hogy az ember tétlenül tűrje, hogy mások elpusztítsák létének alapját.” Ha nem közvetlen a fenyegetettség, akkor az igazságos polgárok első kötelessége, hogy „mindaddig igyekezzenek védeni az egyenlő jogokat biztosító alkotmányt,

ameddig maga a szabadság és saját szabadságuk nem kerül veszélybe... Ha az alkotmány szilárd, nincs ok arra, hogy az intoleránstól megtagadjuk a szabadságot." Ha megjelenik is tehát egy intoleráns szekta vagy csoport, de nem válik azonnal olyan erőssé, hogy akaratát mindenkire rákényszerítse, illetve nem nő nagyon gyorsan, akkor remélhető, hogy fokozatosan belátja tolerált intoleranciája fölöslegességét. Ha azonban az intoleráns csoport eleve túl erős, illetve túlságosan gyorsan növekszik, ez olyan „praktikus dilemma”, melyet a filozófia egyedül nem tud megoldani (Rawls 1971., 217. és köv. old.). A gyakorlatban tehát a túlértelmezett tolerancia, az intolerancia korlátok nélküli tolerálása – nem kellően szilárd demokráciában – a tolerancia végzetes tagadásához vagy a toleránsok és intoleránsok közötti élet-halál küzdelemhez vezethet. Hasonló Kis János következtetése, aki szerint a demokratikus jogállam csak akkor maradhat fenn, „ha az intoleranciával szembeni polgári intolerancia jóval korábban működésbe lép, mint amikor az állami kényszerintézkedések megengedetté válnak” (Kis, 1994).

A szabadság fogalmával való visszaélést Ambros példái jól szemléltetik. Az ő felfogásában a pozitív szabadság szabadság valamire (szavazásra vagy pusztításra), a negatív pedig szabadság valamitől (szenvedéstől, kényszertől). A pusztításra való szabadságot már az a legáltalánosabban elterjedt szabadságértelmezés is kizárja, amely szerint az én szabadságom korláta a másik ember szabadsága. Ebbe az értelmezésbe nem fér bele például az, hogy másokban félelmet keltsünk. A. Sen (1992a), Isaiah Berlin (1969) egyik szabadságértelmezése nyomán, elsősorban valamilyen tudatos külső beavatkozás tényéhez kapcsolja a két szabadság megkülönböztetését. Szerinte a negatív szabadság a tudatos külső korlátozástól mentesség, pl. a szavazásomat nem korlátozza sem olyan politikai rendelkezés, amely, mondjuk, a bőröm színe miatt kizárna a szavazók közül, sem pedig huligánok nem állják utamat, vagy nem vernek meg, amikor szavazni megyek. A pozitívan értelmezett szabadság azt jelenti, hogy – mindent figyelembevéve – mit tehet vagy nem tehet meg az egyén... Illusztrációképpen: ha azért nem sétálhatok szabadon egy parkban, mert rokkant vagyok, akkor ez pozitív szabadságom korlátozottsága, de semmi nem utal arra, hogy erőszakosan léptek volna fel negatív szabadságommal szemben. Ha viszont nem rokkantságom miatt nem sétálhatok a parkban, hanem azért, mert huligánok megvernek, ha ezt teszem, akkor ez negatív szabadságom megsértése – és nem csak pozitív szabadságomé... „Ha fontosnak tartjuk, hogy az egyén képes legyen olyan életvitelre, amelyet maga választana magának, akkor érvekkel alátámasztható, hogy a pozitív szabadság általános kategóriájával kell foglalkoznunk.” Ebben az érvrendszerben a szegénység önmagában nem sérti a negatív szabadságot, hiszen nem feltétlenül mások közvetlen beavatkozásának (vagy jogi beavatkozásának) a következménye. Ugyanakkor azonban az, hogy a szegény nem tehet meg egy sor dolgot – nem képes családját megfelelően táplálni, nem képes a szükséges tüzelőt vagy gyógyszert megvásárolni –, pozitív szabadságának korlátozottsága. Ugyancsak a pozitív szabadság hiánya kényszerítheti a szegényt, hogy egészségére, továbbélési esélyeire veszélyes munkát vállaljon. „Ha ezt az érvelést elfogadjuk, akkor nem sok értelme van azon vitatkoznunk, vajon a szabadság pozitív vagy negatív értelmezése mellé kell-e állnunk. A szabad-

ság helyes felfogásának egyszerre kell pozitívnak és negatívnak lennie, hisz – bár más okokból – mindkét oldal fontos.” Egyébként mindkettő kizárja mások szabadságának megsértését.

Sen gondolatrendszerében világossá válik a különböző értékek összefüggése. Értelmezése utat nyit afelé, hogy komplexen vizsgálhassuk szabadság és egyenlőség (egyenlőtlenségcsökkentés), szabadság és tolerancia, vagy épp szabadság és biztonság (létbizonytalanság) kapcsolatát. (Sen egyenlőségvizsgálatairól l. még Sen 1992b.)

A biztonságról

A biztonságnak ugyancsak sokféle értelme van. Az egyik fontos biztonság a közbiztonság – tehát hogy mennyire sétálhatok nyugodtan a parkban. Azt hiszem, itt élesen szétválik az a két korlátozás, amelyeket Sen – a negatív szabadság kapcsán – együtt kezel. Az egyik kérdés a törvényes erőszak sajátos működése például egy önkényuralmi rendszerben. Egy ilyen rendszerben bármikor elvihet a (titkos) rendőrség a parkból. Ez negatív szabadságom súlyos korlátozása, s egyben közbiztonságom nyilvánvaló fenyegetettsége. Letartóztatásomnak lehet politikai ürügye (és ha ez a helyzet, akkor természetesen nem csak a parkból, hanem otthonomból vagy munkahelyemről is elvihetnek, ami talán kevésbé tartozik a közbiztonság kategóriájába), vagy egyszerűen az, hogy magatartásomat a rendőrség a közre „veszélyesnek” tekinti. Ez utóbbi esetben ugyancsak a törvényesített politikai önkény vezérli a rendőrség lépését, hiszen a „közbiztonság védelme” gumijogszabályok segítségével történik. (Kifogásolható, és formailag jogszerű rendőrségi beavatkozásra adhat okot, ha nem tudom helyben igazolni, hogy van munkahelyem, lakásom vagy pénzem, vagy akár az is, ha külsőből ilyesmi gyanítható.) Mindez negatív szabadságom politikai korlátozottsága. Ugyanakkor az a veszély, hogy huligánok fognak az utcán megverni vagy leütni, éppen a „preventív” rendőrségi beavatkozások, illetve a kiismerhetetlenül szigorú büntetések miatt csökken. Valóban, diktatórikus-totalitárianus rendszerekben a rendőrség mindenütt jelenvalósága a szigorú, illetve kiszámíthatatlan megtorlástól való félelem az utcai erőszakot korlátozza: a közbiztonság ebben az értelemben viszonylag jónak mondható. Paradox módon a politikai jellegű negatív szabadság törékenysége erősítheti a „hétköznapi” negatív szabadságot. Ebből számomra az következik, hogy a kényszerek, és egyáltalán a negatív szabadság fogalmát is árnyalni kell. Ennek megfelelően a negatív szabadság „mások általi fenyegetettségén” belül megkülönböztetném az államhatalom, illetve a polgártársak okozta fenyegetést, mert (legáltalában kelet-európai tapasztalataink szerint) kivált az elsőre igaz, hogy az „egyén személyes életébe való külső beavatkozásnak olyan félelmetes, alkalmassint elviselhetetlen vonzatai vannak, amelyek messze túlmennek a pozitív szabadság ebből adódó csorbulásán” (Sen, i.m.).

A közbiztonság mellett a „magánbiztonság”, a mindennapi lét biztonsága, kiszámíthatósága és ennek különböző összetevői érdemelnek figyelmet. A biztonságfogalom túlértelmezése, börtönnek tekintése, a szabadsággal való

összeegyeztetlensége éppen ezek kapesán vált manapság divattá. Magam azt hiszem, hogy lehetnek másfajta, kevésbé negatív biztonságértelmezések is.

Voltaképpen nehéz megérteni, hogyan tagadhatja valaki egyáltalán a létbiztonság fontosságát. Az a gyanúm, hogy ezt csak az teheti meg, akinek biztonsága soha nem forgott veszélyben. Mi mindent is jelent a létbiztonság fogalma?

Arany János írta egyszer, hogy „kész boldogság” lehet „a szenvedés hiánya” (Enyhülés). Ennek analógiájaként mondanám, hogy a biztonság – a szorongás hiánya. A gyerek nem tud legelemibb szorongásaitól megszabadulni, nem tud zavartalanul fejlődni, ha hiányzik az anya vagy legalább egy, az anya helyére lépő szeretett és állandó, biztonságot nyújtó gondozó. Szoronghatunk szeretteink (vagy saját magunk) egészségéért vagy életéért, emberi kapcsolataink megmaradásáért, azért, hogy ne veszítsük el azt, amink van, hogy meglegyen a mindennapi kenyerünk. Mindezek – a lelki élet mellett a társadalmi létre is alkalmazva Freud fogalomrendszerét – reális szorongások (azaz nem betegesek, nem neurotikus tünetek) –, és mindig nehéz őket megélni. „Hogy milyen alkalmakkor, azaz mily tárgyak jelenlétében s mily helyzetekben lép fel a szorongás, az természetesen nagyrészt tudásunk fokától s a külvilággal szemben érzett hatalmi érzésünktől függ.” A reális szorongás azonban – folytatja Freud – nem értelmes és célszerű, mert „minden cselekvést megbénít...”. Célszerű „a fenyegetés nagyságával összehasonlított tulajdon erőkhűvös mérlegelése volna, majd a döntés, vajon menekülés vagy védekezés, esetleg maga a támadás nyújtana-e inkább kilátást arra, hogy minden jól végződjön” (Freud 1986, 321. old.).

A baj az, hogy a reális szorongások egy jó részénél tudásunk sok okból nem is lehet elégséges ahhoz, hogy racionálisan kezeljük a szorongás érzését. Ennek lehet általános, mindenkit érintő oka, például az, hogy a betegségre, amelytől szorongunk, még nincs semmilyen gyógyír. Am az is lehet, hogy elvben létezik megoldás, s megfelelő ismeretek és készségek birtokában meg lehetne építeni a védelmet. Csak éppen a védelem építéséhez szükséges tudások hiányoznak. Ez leginkább azoknál fordul elő, akik rossz társadalmi körülmények közé születtek, s a szocializáció társadalmi intézményei, például az iskola, sem segítettek megszerezni a szükséges kulturális tőkét. Hasonlóképpen, sokaknál nem a külvilággal szemben „érezett”, hanem valószínűségi hatalmi helyzetük a gyöngye. Ha tudás és hatalom hiányoznak, akkor gyakorta nincs lehetőség olyan menekülésre, védekezésre vagy épp támadásra, amelyek révén „a dolgok jól végződhetnének”. Hiszen menekülés az ivás is, a kábítószer is, bizonyos értelemben a létfenntartó bűnözés is, csak épp következményeik tragikusak, azaz se nem ésszerűek, se nem célszerűek.

A társadalmilag „reális” bénító szorongások jó részére mindig találtak célszerű megoldásokat. Amikor (a tőkés rendszer kiszélesedésével) a megélhetés biztonságát korábban többé vagy kevésbé szavatoló család, egyház, lokalitás vagy a feudális privilégiumok, köztöttségek és kötelezettségek rendszere gyöngült, akkor az egyének és közösségeik új intézményeket alakítottak ki. Az új kockázatok kezelésének legfontosabb intézményeivé a biztosítók váltak. Előzményeik (a bányatársulások, a céhek társulások) a középkorig nyúl-

nak vissza. Később kialakultak a piaci jellegű biztosítások (először a kereskedelmi hajózásnál), majd kisebb közösségek szolidarisztikus önbiztosításai, például a betegpénztárak.

Minden biztosítás anyagi veszteségek kivédését vagy kompenzálását szolgálja, azaz az anyagi biztonságot. A múlt század végének egyik legjelentékenyebb fejleménye e téren maga a társadalombiztosítás. A biztosítási piac kudarcai, illetve a kis szolidarisztikus közösségek anyagi gyengesége miatt vált szükségessé egy olyan szervezet, amelyben a kockázatok kezelésében az állam is felelősséggel részt vesz. A társadalombiztosítás az ipari társadalommal együtt kialakuló veszélyekre, a balesettől, ellátatlan öregségtől stb. való szorongásokra adott társadalmi válasz: védekezés a jövedelem elvesztésével vagy csökkenésével járó létbizonytalanság ellen. A gyógyítás megfizethetlenségétől való szorongás vagy állami egészségügyi ellátórendszerrel, vagy ugyancsak biztosítás-jellegű megoldásokat hívott életre. Mindezek a rendszerek, amelyeket együtt *társadalmi biztonság*nak neveznek, a II. világháború utáni Nyugat-Európában, az ún. jóléti államokban fejlődtek meg, lehetségesen magas szintre.

A jóléti állam nyújtotta létbiztonság körüli kérdőjelek

A jóléti államnak – miként a két világháború között lassan kibontakozó állami szociálpolitikának – mindenkor voltak ellenzői. A hetvenes évek elejéig közepe óta (az olajválság miatt-e, vagy Thatcher asszony színrelépése miatt, vagy egyéb okokból) mind a szakirodalomban, mind számos ország politikájában nyomon követhető az előbb bátortalan, majd mind militánsabb támadássorozat a jóléti állam ellen.

Igaz, az „új jobboldal” hatása – minden ellenkező híresztelés ellenére – egyelőre alig látszik a jóléti kiadásokon, amelyek az országok túlnyomó többségében reálértékben folytonosan nőnek, s a 90-es évek elején néhány kivétellel arányukban is magasabbak, mint 1975-ben vagy 1980-ban voltak (OECD, 1994). Időközben azonban a szükségletek is nőttek: jelentőssé vált a munkanélküliség, ami a GDP 2–3%-át leköti aktívnek vagy passzívnek nevezett munkaerőpiaci kiadások formájában; nő az élettartam, s ezzel mind a nyugdíj iránti igények, mind az időskorúak egészségügyi ellátásának költségei emelkednek. Így nehéz megmondani, hogy hogyan változott a korábban is meglévő ellátások minősége. Annyi bizonyos, hogy bizonyos szigorítások mindenütt voltak (elsősorban a munkanélküliek ellátásánál, a gyógyszerárak emelkedésénél), s hogy szinte minden országban erősödött az ún. jóléti pluralizmus, ezen belül a magánszektor, illetve a piaci jellegű ellátások szerepe.

A támadások legfontosabb hivatkozási alapja sokáig a szociálpolitika gazdaságra gyakorolt negatív hatása volt. Ehhez járult – a múlt század végének parlamenti vitáitól kezdve – az a vád, hogy a túlzott biztonság aláássa az erkölcsöket, s megfosztja az embereket önállóságuktól (pl. Hatzfeld 1971, Petrák, 1978). Ezt egészíti ki az utóbbi években, az állami paternalizmus vádjának továbbfejlesztett változataként, a biztonság szabadsággal való összeegyeztetlenségének vádja.

A gazdasági érvek hitelességével itt részletesen nem foglalkozom, ezt könyvek-tanulmányok sora már megtette (Korpi 1985, Castles 1988, Pfaller et al. 1991, Pierson 1992). Csupán annyit jegyeznek meg, hogy a gazdasági alapú támadások valóságos oka valószínűleg némileg más, mint a hangoztatott okok. Igaz, a gazdasági források bővülése tényleg lassult, és a nemzetközi gazdasági verseny élesedik. Ugyanakkor azonban egyfelől nem a gazdasági források tényleges csökkenéséről van szó: a GDP gyakorlatilag minden fejlett piacgazdaságban továbbra is emelkedik (OECD, 1993). Csak az a korábbi helyzet nem látszik fenntarthatónak, amikor mindenki nyerhetett annak ellenére, hogy a központosított elvonás a GDP-nél jobban emelkedett. Minthogy a növekedés üteme csökkent, most már a jó helyzetűeknek valóságos áldozatokat kellene hozniuk, ha a szociálpolitika erőteljesen növelné forrásait (pl. annyira, amennyit a tartósodó és szélesedő munkanélküliség elleni fellépés és az emiatt növekvő szegénység indokolna). Ehelyett – a háború utáni szolidarisztikus beállítódások elmúltával – a gazdagok korábbi elvonásokkal szembeni lázadása vált gyakorivá, aminek következtében egy sor nyugati demokráciában a gazdagok gazdagodtak, a szegények pedig szegényedtek – s így igen jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Másfelől a gazdasági verseny élesedése mellett fontos ok, hogy a két világháború közötti „szociálpolitikai verseny”, amelyből a nyugati piacgazdaságok sokkal többet profitáltak, mint a létező szocializmusok, a keleti blokk összeomlásával értelmét veszítette.

Ami a paternalizmushoz fűződő vádakot illeti, ezek elgondolkodtatóak. A paternalizmusnak ugyanis legalább két arca van. Az egyik az, hogy egy „paternalista” felsőbb hatalom a hozzá tartozókról vagy alattvalókról azok beleszólása nélkül „gondoskodik”, hozzájárulásuk nélkül boldogítja őket, azaz antidemokratikus. A másik arc azonban az, hogy ezzel elemi biztonságokat nyújt. A paternalizmus két arcával kapcsolatban több kérdés merül fel. Kérdés, hogy szükségszerű-e az, hogy az állami szociálpolitika antidemokratikus legyen? Kérdés, hogy a nem-állami segítségnyújtás elkerüli-e az antidemokratikus paternalizmust? És az is kérdés, hogy az elemi biztonság léte valóban jellemromboló-e?

Ami az első kérdést illeti, az igenlő válasz szinte azzal egyértelmű, hogy az állam működése általában és szükségszerűen antidemokratikus. Ennek a veszélye kétségkívül nagy. A parlamenti demokrácia jó működése mellett sem kap minden nyilvánosságot, ami a nyilvánosságra tartozna, s gyakorta gyenge a polgárok kontrollja az állam működése fölött. Talán a szokásosnál is nagyobb az antidemokratizmus esélye az ún. jóléti bürokráciák esetében (pl. Niskanen, 1973), amelyek „kliensei” a társadalom szegényebb, ezért kiszolgáltatottabb és hangtalanabb csoportjaiból kerülnek ki. Számos tapasztalat utal arra, hogy a decentralizálási törekvések, önkormányzati megoldások, állampolgári szervezetek növekvő kezdeményező és ellenőrző szerepe mellett e veszélyek jelentősen csökkenthetők (pl. Culpitt, 1992).

A második kérdésre határozottabb válasz adható. A paternalista felhangú segítségnyújtás messze nem az állami rendszerek megkülönböztető jegye. A sajtóságas az, hogy az új jobboldal, azaz a neoliborális és konzervatív eszmeáramlatok e sajátos elegye egyáltalán nem utasít el mindenféle paterna-

lizmust. A neokonzervativizmus (ideértve a katolikus egyházat is) nem győzi hangsúlyozni a családi paternalizmus előnyeit és szépségeit. Az anyai hivatás előtérbe helyezésének, a főállású anyaság propagálásának viszont aligha lehet más következménye, mint hogy az apa válik a család fenntartójává, azaz a gondoskodó atyává. Az új jobboldal (egyébként a hagyományos liberalizmussal összhangban) semmi kivétlnivalót nem talál a vállalkozó paternalizmusának bizonyos formáiban, nevezetesen a vállalat által létrehozott nyugdíj- vagy egészségpénztárakban. (Itt nem a mutualité-típusú kölcsönös biztosítokról van szó, amelyek teljes demokráciával működhetnek.) A vállalati biztosítások „demokratizmusa”, pl. a működés szabályai, a tőkésített járulékok kihelyezése fölötti kontroll stb. azonban általában csekély. Gyakorta még azt is a vállalatvezetés dönti el, hogy ki csatlakozhat e pénztárakhoz. A statisztikai adatok szerint a „kevésbé fontos”, tanulatlan stb. munkavállalók többnyire nem kerülnek be a biztosítottak közé (OECD, 1993).

A liberálisoknál gyakori, a konzervatívoknál s az új jobboldalnál általában fenntartás nélküli a magánjótékonyág előnyeinek hangsúlyozása. Nem ritkán elhangzanak olyan javaslatok is, hogy az állami szociálpolitikát, vagy legalábbis a segélyezést, a magánjótékonyágnak kellene kiváltania (Fekete 1993). Talán nem kell különösebben bizonygatni, hogy a magánadományok „paternalistábbak”, jobban hangsúlyozzák az adakozó hierarchikus felsőbb-ségét, és nagyobb kiszolgáltatottságot teremtenek, mint a társadalombiztosítási ellátások vagy akár a modern, jogszerű (kiszámítható, független fórumon perelhető) állami/önkormányzati segélyek. Ez utóbbiak esetében – még ha nem demokratikusan működnek is – legalább a gyermeki hála nem váratik el a kegyesszívű adakozóval szemben. A magánjótékonyág „csupán” két dologra képtelen: jogok (jogosultságok) és garanciák biztosítására – amelyek nélkül állampolgár nincs. A jogfosztó, nem demokratikus paternalizmussal szembeni ellenvetéseim egyébként nem terjeszthetők ki a valóban állampolgári kezdeményezéssel létrejövő önszervező szerveződésekre. Ezekkel semmi baj nincs – ha csak az nem, hogy önmaguktól nem jönnek létre mindenütt, minden ügyben. Ezért nem válthatják ki, csak kiegészíthetik az állami háttérrel működő ellátásokat.

A paternalizmus másik arca a *biztonságnyújtás*. A kérdés most már az, hogy a létbiztonság maga eleve jellemromboló-e, gyermeki státusba taszító-e, s valóban összeegyeztethetetlen-e a szabad sorsválasztással, szabad döntésekkel vagy általában a szabadsággal?

A létbiztonság árnyoldalai és hozadékai

Nem foglalkozom a prekapitalista társadalmakkal, amelyekben mindenfajta paternalizmus – a pater familiástól az egyházak adományain keresztül a feudális úr „noblesse oblige” kötelezettségeiig – mintegy „természetesen” működött. Az esetek többségében valóban bölcsőtől sírig való gondoskodást jelentett, még ha a legszerűebb szinten is.

A modern piacgazdaságokban, s főként a II. világháború után kialakuló jóléti államban a *társadalmi biztonság* fő összetevői a társadalombiztosítás,

☞ a segélyezés és a humán szolgáltatások. Ezekről – egyelőre röviden – azt hiszem, hogy

– a nyugati democráciákban létrejövetelük, vagy legalábbis II. világháború utáni fejlődésük mindenütt összhangban volt a demokratikus játékszabályokkal, azaz ennyiben nincs szó autoritáriánus paternalizmusról;

– intézményesülésüket követően valóban lehetnek árnyoldalaik. Ha nincs aktív társadalmi kontroll, akkor minden rendszer előbb-utóbb bürokratikusává, szolgáló-szolgáltatóból fensőbbé válik. Emellett a segélyezés, amely a paternalizmus negatívumaitól sosem tud teljesen megszabadulni, gyakran beszorítja az egyént vagy családot az önfeladásba, mindenféle sorsjavító erőfeszítésről való lemondásra;

– a létbiztonság morális vagy egyéb negatívumai létezhetnek, ezeknél azonban a biztonság hiánya jóval veszélyesebb mindenféle autonóm erőfeszítésre, sorsválasztásra, tervezésre;

– s végül: ha komolyan vesszük a democráciát, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mit gondolnak a polgárok a jogilag garantált létbiztonságról. Ugy tűnik, hogy a 15 éve tartó intenzív támadások ellenére többségük még mindig elengedhetetlennek, sőt, fejlesztendőnek tartja a biztonságot nyújtó rendszereket.

Az ipari társadalom társadalombiztosításával kapcsolatban a jellemrombolás vádja csak ritkán merül föl, hiszen ezúttal eléggé „piackonform” vásárolt jogról van szó. Az ezzel kapcsolatos neoliberális, illetve új jobboldali javaslatok nem a megszüntetést javasolják, hanem inkább olyasfajta módosításokat, mint a kötelező szint minimalizálása, a befogadott kör szűkítése, a felosztó-kirovó rendszerről a fedezeti rendszerre való áttérés, a felhalmozott alapok magánkézbe adása (pl. Fox, 1994). További javaslat a kötelező rendszerből való „kiszereződés” lehetősége, ami a társadalombiztosítás társadalmiságát szünteti meg. E javaslatok voltaképpen Chilében jórészt megvalósultak, ám a tapasztalatok meglehetősen vitatottak (Tamburini, 1993).

A természetbeni szolgáltatások esetében – óvoda, iskola, egészségügy – gyakoribbak a piacosítási javaslatok. Ezek lényege, hogy az állam felelőssége legfőleg a fizetésképtelenekre korlátozódjék, a többiek, magánbiztosítással vagy anélkül, oldják meg saját ellátásukat. (Harris-Seldon, 1987. A kelet-európai egészségügyi rendszerek ilyen átalakítási javaslatáról l. pl. Ehrlich-Révész, 1993.)

Mind a társadalombiztosításra, mind a szolgáltatásokra vonatkozó fenti javaslatok vagy a jogosultak körét, vagy az ellátások szintjét csökkentik, növelve ezzel az egyének teljes vagy részleges felelősségét és választási lehetőségét. A kérdés az, hogy mi lesz a sorsa annak a kisebbségnek vagy többségnek, amely ily módon kiszorul vagy mindenféle, vagy az elfogadható szintű kötelező rendszerekből. Többségüknek a mindennapi szűkösség miatt egyszerűen nincs módja a holnapra gondolni, és távoli célokra félretenni. A valószínű következmény a fizető és ingyenes, „szegényjogú” intézmények elkülönülése, sokak kiszorulása egy vagy több ellátórendszerből, illetve – talán elsősorban – a jelentős nagyságrendű időskori szegénység kialakulása.

A társadalombiztosításon kívüli segélyre vonatkozóan nem kívánom tagadni, hogy sokféle negatív hatása lehet. Bizonyos, hogy minden segéllyel

visszaélnék – legfőleg az a kérdés, hogy van-e ebből a társadalomnak akkora vesztesége, mint más visszaélésekből, például a sokkal kevésbé elítélően emlegetett adócsalásokból? Köztudott rossz következmény a munkanélküliségi (vagy szegénységi) csapdahelyzet, amely általában nem ösztönöz munkára vagy erőfeszítésre. Ha ugyanis a munkanélkülinek módjában áll kijátszani a munkanélküliségi ellátás szabályait, ha tehát sikerül nem elfogadnia a felkínált munkalehetőséget, s ehelyett (a járandóság/segély mellett) feketén dolgozik, akkor sok esetben ezt fogja tenni. Szabályos munkavállalás helyett tehát segélyből és esetleg fekete munkából fog élni. Ez mindig élő árnyoldala a segélyezésnek, de kivált akkor igaz, ha – mint nálunk a munkanélküliek jövedelempótló támogatása esetében – minden megkeresett és bevallott forintot levonnak a segélyből. Százszázalékos adókulcsot ugyanis még a jobb helyzetűek sem fizetnének szívesen. Ezért érdemes Herbert Gans kérdését olykor feltenni: értelmes embert nem csak az izgathat, hogy egyesek miért élnek inkább segélyből, mint munkából, hanem az is, miért vannak olyan sokan, akik inkább nehéz és rosszul fizetett munkát végeznek, semhogy segélyből éljenek (l. még Hirschman, 1991).

Megfoszt-e továbbá a biztonság döntési szabadságaimtól, a sorsválasztástól? Ez a probléma ismét több oldalról közelíthető. Az egyik oldal a döntésekről való önkéntes vagy kényszerű lemondás. A „létező szocializmus” valóban sokféle döntési szabadságtól, vállalkozási szabadságtól, sorsválasztási szabadságtól megfosztott bennünket, illetve sokféle kényszert gyakorolt (a munkavállalási kényszertől kezdve). E szabadságtalanságokat azonban nem a jóléti ellátások okozták. Pontosabban: határozottan tagadom, hogy a társadalom „börtönjellege” a létbiztonságnak volt betudható. Először is: nem volt „bölcstől sírig” tartó szociálpolitikai ellátás. Maximálisan érvényesült az „aki nem dolgozik, ne is egyék” elve, és egy sor nyomorúság – munkanélküliség, szegénység, lakásnélküliség, otthon élő súlyos betegek ellátásának kényszere, a család megélhetését alig biztosító alacsony bér – esetén semmiféle állami segítség nem volt. Másodszor: a jóléti rendszerek antidemokratikus, alkalmasint bizonyos kényszerekhez (pl. munkavállaláshoz) kapcsolt működése nem a szabadságtalanság oka volt, hanem következménye. Igaz, a legtöbb szociálpolitikai rendszer jobban működött, mint a rendszer egésze, de azért a politikai diktatúrától semmi nem függetleníthette magát. S hogy nem a biztonság okozta a sokféle döntéshiányt, erre a legegyszerűbb bizonyíték, hogy a vállalkozási kedv vagy az állampolgári kezdeményezések, mozgalmak a legfejlettebb nyugati jóléti államokban sem tűntek el.

Továbbmenvő az vizsgálható, hogy ha van – mondjuk, bármelyik totális rendszerénél sokkal magasabb szintű – biztonság, mit jelent ez az egyén szabadságára nézve? Azt hiszem, itt alkurul, trade-offról van szó. Ha a társadalombiztosítás kötelező, akkor az egyszer így megkötött „társadalmi szerződés” egy adott pillanatban mindenkit köt, és minthogy túl gyakran nem vizsgálható felül, a kötöttség azokat is érintheti, akik nem is vehettek részt a szerződéskötésben. Ez valóban szabadságvesztés – még akkor is, ha demokratikus államrendezkedés mellett korlátozható, illetve időről időre korrigálható.

Mi hát a szabadságvesztés ellentétele, mit jelent az így nyerhető általános,

esetleg nem is alacsony szintű létbiztonság, legalább e tekintetben szorongásmentes élet? Azt, hogy nem kell örökké pillanatnyi egzisztenciális kényszereknek engedelmessé válni munkahely, iskola, lakás vagy a következő étkezés megválasztásánál. Azt, hogy jó gyerekintézmények mellett a szülők mindegyike nyugodtan dolgozhat, ha épp erre van hajlandósága. Azt, hogy végig lehet gondolni a gyermekek életpályáját, az arra való lehető legjobb felkészülést. Azt, hogy minden tekintetben nő az egyén vagy család autonómiája, az életforma alakításában is, sorsválasztásban is. Az egzisztenciális biztonság lehetőséget ad, vagy talán csak ez ad lehetőséget, egyéni képességek felismerésére és kibontakoztatására, az élet tudatos tervezésére. Kévsébé magasröptűen fogalmazva: ha nem tudom, hogy lesz-e holnap munkám, s tudom-e a felvett kölcsönök részleteit fizetni, hogyan vágjak bele lakásépítésbe, bútortvásárlásba, a gyerek olyan iskoláztatásába, amely mellett beláthatatlanul hosszú idő múlva lehet csak kereső?

(A létbiztonság – jövedelembiztonság, lakásbiztonság, orvoslás biztonsága – egyértelműen szabadságnövelő. Ehhez képest meglehetősen kis ár az, hogy adót vagy járulékot kell fizetni. Ha ez nem így lenne, vajon miért törekedtek volna a mindenkori legjobb helyzetű rétegek arra, hogy saját maguk, családjuk, gyermekeik biztonságát vagyonnal, egyéni élet- vagy egyéb biztosításokkal minden oldalról biztosítsák, és miért bizonyulnak, minden ellenpropaganda és részleges változtatások ellenére, olyan nehezen kikezdzhetőnek a létező nyugati jóléti rendszerek? Igaz, az erőfeszítésekre már nem kényszerülő generációk egyik-másik tagja e nagy védettségekben elszunnyad, elzúllik, nem él a racionális sorsválasztás lehetőségeivel? Ám ha az élet bármelyik területén statisztikákat nézünk meg arról, hogy az épp ott sikeresek – vállalkozók vagy tudósok, orvosok vagy politikusok, sőt, a művészek és sportolók nem kis hányada – milyen körülmények között nőttek föl, mindig messze túlréprezentáltak lesznek azok, akik a tartós biztonság nyújtotta szabadságokat tudták kihasználni. És ha a megszokott jómód egyeseket puhánnyá vagy züllötté tett – mennyivel nagyobb a félresikerült sorsok esélye a társadalom ellenkező pólusán?

Mert a másik pólus – a szegénység – gyakorlatilag minden jóléti államban megmaradt, egyes országokban nagy arányban, s most szinte mindenütt nő. A falusi szegénység az országok többségében olyan mély hagyomány volt, hogy a falu szegényei, vagy a városban azok, akik még nagyon közel voltak a tradicionális falusi szegénységhez, többnyire rezignáltan elszenveték a végzetes szegénységet és létbizonytalanságot anélkül, hogy különösebben sértették volna az uralkodó normákat. Érdekes módon, ez a mai Magyarországon növekvő falusi szegénységre is igaznak látszik, sőt, azokra is, akik viszonylag nem régen szakadtak a faluból a városba. A városi szegények többsége (vagy a falusi hagyományok nélküli, ma falun élő szegénység) azonban más módon tudott és tud csak a kiszámíthatatlanhoz és bizonytalanhoz alkalmazkodni. Körükben gyakoriak a (helyesen vagy tévesen) szegénykultúrának nevezett lét bizonyos sajátos jellemzői, a távlatok és az autonóm sorsválasztás feladása, a hosszútávú racionális előregondolkodásról való lemondás, a pillanatnyi vágy bármilyen módon való kielégítése, alkal-

manként a devianciák (alkohol, egyes bűnözőfajták). Mindez az adott körülmények között „racionális” kiútnak tűnhet.

Hogy jellemgyengeségről kell-e beszélnünk vagy csak kényszerűen választott életstratégiákról, ez lehet egyéni megítélés kérdése. Az azonban bizonyos, hogy az így kialakuló magatartások és életstratégiák nem illeszkednek a piaci gazdasági racionalitáshoz. E perem-létben a tulajdon nem feltétlenül szent, és a szerződésnek nincs mindig kötelező érvénye. A piaci csere „valamit valamiért” elve pedig legsúlyosabban a segélyezés révén sérül.

Hogy végül is ki hogyan mérlegeli a létbiztonság pozitív és negatív hozadékait, ez egyéni helyzetektől függő értékjavasztások, politikai beállítódások kérdése. A mögöttes alapkérdés a társadalmi szolidaritáshoz, a társadalom integráltságához, a társadalom polarizálódásával járó kísérőjelenségekhez való viszony.

A szabadság és a biztonság értékelése

Az ember többnyire azt értékeli, ami nincs – a lehetetlenre vagy az ismeretlenre ritkán vágyik. Az autoritáriánus államszocializmusban a polgári szabadságjogok hiányát egy idő után a polgárok úgy vették tudomásul, hogy sokan – ha nem is a többség – lemondtak a több szabadság igényéről. (Azt külön kellene megvizsgálni és megérteni, hogy ez a lemondás mennyire volt valamilyen sikeres indoktrináció eredménye, s valóban mennyire alapult azon a sajátosan racionális önszuggesztión, hogy nincs értelme a lehetetlenre vágyani.) (A rendszerváltás közeledtével, majd a rendszerváltással a korábbi le- és elfojtások felszabadultak, s a szabadságértékek értékelése megnőtt. Ez a szabadság minden formájára igaz, de néhány esetben szembe-ütő, hogy milyen ugrásszerűen nőtt egy-egy forma vonzása. Így talán a rendszerváltás után tudatosodott először a polgárokban, hogy mit jelentett korábban az állam – akkor „természetesnek”, azaz megváltoztathatatlanak tűnő – beavatkozása a magánéletbe: azok aránya, akik elítélik az állami beavatkozást, 50-ről 84%-ra ugrott. Valamivel kisebb, de ugyancsak jelentős a növekedés azok arányában, akik az érdekvédelmet, s az ezt elősegítő szabad szervezkedést fontosnak tekintik. A biztonságokat mind az előző, mind az új rendszerben maximálisan, jó 90%-ban fontosnak tartották a polgárok, így ezek értékelésének erősödése nem lehet különösebben markáns. (L. 1. Tábla)

Aligha meglepő, hogy a létbiztonságok megrendülését sokanál nem tudja ellensúlyozni a szabadságnyerés pozitív élménye. A polgárok többsége nem fogadja kedvezően a szociálpolitika konzervatív vagy neoliberális indítatású, az állam visszavonulását követelő felfogását. Erős az igény arra, hogy az állam ne adja föl szociális-kulturális felelősségvállalását. Így például 1990-ben, illetve 1991-ben végzett felvételeknél a kérdezettek 96%-a foglalt ügy állást, hogy az állam mindenki számára biztosítsa az egészségügyi ellátást; 88% volt az univerzális (ingyenes, állami) oktatás mellett; 81% az állam dolganak tartotta a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentését; és 89% vélte az állam kötelességének, hogy mindenkinek biztosítson munkát (Sági, 1993). Mindez egyébként Nyugaton „normális” szociáldemokrata követelés (Mishra,

1991). Időben összehasonlítható közvéleménykutatási adatok szerint egyértelmű, hogy erősödik az állami felelősségvállalás – ha úgy tetszik, biztonságnyújtás – iránti igény. Ez például a családi pótlékkal kapcsolatos véleményekkel sokatmondóan illusztrálható. Ezen adatok szerint 1984-ben még a kérdezettek 25%-a vélte úgy, hogy a gyermekek eltartása csak a szülők dolga. 1993-ra ez az arány 5%-ra csökkent. Azok hányada viszont, akik szerint a társadalomnak (államnak) a szülőkkel azonos vagy a szülőknél nagyobb mértékben kellene a gyermeknevelés költségeihez hozzájárulnia, 28-ról 55%-ra nőtt. (L. 2. Tábla)

Egy – többek között a szabadságnyerés és biztonságvesztés egyenlegének vizsgálatára irányuló – kutatás alapján néhány összefüggés s ezek társadalmi háttere még világosabbá válik.

A létbiztonság szubjektív fontossága 1991 és 1992 között rohamosan nőtt. Így például arra a – minden évben feltett – nyitott kérdésre, hogy mi jó, illetve mi rossz történt az országban az elmúlt időszakban, 1991-ben a kérdezettek 10%-a, 1992-ben ugyanazon kérdezettek 43%-a utalt spontánul arra, hogy nőtt a létbizonytalanság.

Mind a szabadságok, mind a biztonságok értékelése továbbra is magas – de mintha a biztonságok azok megrendülésével fölértékelődnének. Ez az átlagos értékelésekből is egyértelmű (3. Tábla). A szabadságok értékelése – mindig 7 fokozatú skálán – 3,6 és nem egészen 6 között mozog, a biztonságok fontosságának értékelése egy kivétellel a maximumhoz, 7-hez közelít. Az 1993. őszi, még előzetes adatok szerint lényeges értékelési változás egyik értéknél sem következett be, s a fontossági sorrendek azonosak maradtak. Érdemes megjegyezni, hogy az uralkodó ideológiában két kiemelt szabadság értékelése a várttal ellentétesen viselkedik. A tulajdonlás szabadságának fontossága nem változott, a vállalkozás szabadsága pedig árnyalatnyit vesztett fontosságából.

Különösen markánsná válik az értékelések különbözősége a vélemények eloszlásának vizsgálatánál. A biztonságokat – a politika kiszámíthatóságának a kivételével, ami talán nehezen is volt értelmezhető – szinte egységesen tekintik roppantul fontosnak. Az átlagos értékek relatív szórása jóval alacsonyabb a biztonságok, mint a szabadságok fontosságának megítélése esetében. (L. 3. Tábla) Ugyanezt szemlélteti, hogy (ismét a politika kiszámíthatóságának kivételével) a túlnyomó többség, 84–92 %-a biztonság valamennyi formájának maximális fontosságot tulajdonított, azaz ezt a fontosságot a 7 fokozatú skálán 7-re értékelte. A szabadságok esetében ritkábban – legföljebb 60% – adtak 7-es osztályzatot, és nem is elhanyagolható arányban tekintettek jó néhány szabadságtípust „nem fontos”-nak (l. 4. Tábla).

A relatíve alacsonyabban értékelt szabadságok közé tartozik mindenekezlőt a pártalakítás szabadsága, amiből nem a politikai közöny, hanem inkább a „pártoskodástól” való csömör következtethető ki. Sajátos módon az érdekvédő szervezetek vonzása sem olyan magas, mint a korábban ismertetett vizsgálatnál. Ugyanakkor egy sor, a privát szférára vonatkozó szabadság (életformaválasztás, utazás stb.) kiugróan magas értékeléseket kapott, kivált a keresők (azaz nem nyugdíjasok) körében. Ez az adalék viszont összhangban van a már idézett korábbi kutatásból a magánszférába való állami be nem

avatkozás rohamosan növekvő igényével. Természetesen jó néhány politikai és (új) gazdasági szabadságot is igen nagyra értékelnek – de a differenciáltág ezúttal is jelentős.

A biztonságok megrendülését a többség érzékeli, de nem minden biztonságánál egyformán. Legegyértelműbb a család biztonságába vetett bizalom, amely a magánélet szférájához tartozik – a politika közvetlenül kevésbé érinti. Emellett a lakást és a gyermekek jövőjét érzékelték viszonylag biztonságosnak 1992-ben. Ugyanekkor, azaz a rendszerváltás harmadik évében, az anyagi és a munkahelyi biztonságot érezték a leginkább veszélyeztetettnek (5. Tábla). 1993-ban (ugyancsak előzetes adatok szerint) a biztonságérzet egy esetben – az egészségügyi ellátásnál – szignifikánsan nőtt, azaz a változtatással kapcsolatos félelmek jelentősen enyhültek. (1992-ben 11, 1993-ban 25 százalék tartotta teljesen biztosnak egészségügyi ellátását.) A munka- és lakásbiztonság érzete csak enyhén nőtt. Egyetlen olyan biztonság van, amelynek értékelése e két év között valóban megrendült, s ez a gyermekek jövőjével van kapcsolatban. Ezt 1992-ben 3, 1993-ban 10% érezte teljesen bizonytalannak, és 35, illetve csupán 9% teljesen biztosnak. Hogy a gyermekek jövőjével kapcsolatos szorongás hogyan függ össze az iskolarendszer folyamatos változtatásával, részleges piacosításával, a növekvő helyhiánnyal, illetve a munkaerőpiacon az ifjúsági munkanélküliséggel, ezt ma csak találgatjuk. Ám annyi valószínű, hogy a politikának e téren sürgős tennivalója lenne.

A vélemények és értékek alakulását számtalan tényező befolyásolja. Ritkán érzékelhető közvetlenül és szignifikáns erővel a társadalmi helyzetet objektíve alakító tényezők (kor, nem, munkajelleg, iskolai végzettség stb.) hatása. Jóval többet sikerül a teljes szórásból megmagyarázni néhány szubjektívebb változó bevonásával. (L. 6. Tábla) Ismerve a vélemények idioszinkratikus jellegét, fontos tény, hogy néhány szubjektív változó (szegénységérzet, létbizonytalanságérzet stb.) bevonása az elemzésbe másfél-kétszeresre emelheti a korrelációt, illetve a teljes szórásból megmagyarázott arányt. (A 6. táblázatban kiemeltük azokat szabadságokat stb., amelyekből – az objektív és szubjektív változókkal együtt – a szórás több mint 15%-át sikerült megmagyarázni.)

Osszefoglalva az eddigieket: a nyugati jóléti rendszerek előtörténete a biztonságért folyó küzdelem története volt. A megszerzett biztonságok ellen ma gazdasági, politikai és morális érvekkel frontális támadás indult. Úgy tűnik, hogy a polgárok többsége nem ért egyet a biztonságok aláásával. Erre Nyugaton is számtalan bizonyíték van – s még nyilvánvalóbb a létbiztonságok magasra értékelése, az ezekhez való ragaszkodás a szegényedő kelet-európai régióban, legalábbis Magyarországon. Ebből a legelemibb következtetés az, hogy ha az új kormány nemcsak meg akarja szerezni, hanem meg is akarja őrizni legitimitását, nem hagyhatja figyelmen kívül a polgárok akaratát.

Jegyzetek

1. Az adatok, amelyek a tanulmány kiindulópontját nyújtották, az OTKA támogatásával folyó 2141. sz. kutatásából származnak.

A tanulmány némileg rövidített változata a 2000 augusztusi számában jelent meg.

2. Az új jobboldallal szemben fellépő baloldali elemzők, elsősorban az Egyesült Államokban, számos, a jóléti állam számlájára írt „erkölcsi” problémáért a piac igényei által generált „fogyasztói kultúrát” teszik felelőssé (pl. Ehrenreich, 1987).

Irodalom

- Ambros, Peter, 1994. Szabadság vagy biztonság. *Magyar Lettre Internationale*, 1994, tavasz. Berlin, Isaiah, 1969. *Four Essays on Liberty*. Oxford University Press.
- Block, F., R. A. Cloward, B. Ehrenreich, F. Fox Piven (eds.) 1987, *The Mean Season. The Attack on the Welfare State*. Pantheon Books, 1987.
- Castles, F. G., Dowrick, S. (1988): *The Impact of Government Spending Levels on Medium-term Economic Growth in the OECD, 1960–1985*. Discussion Paper. Canberra: The Australian National University, Centre for Economic Policy Research.
- Culpitt, Ian, 1992, *Welfare and Citizenship. Beyond the Crisis of the Welfare State?* Sage, London.
- R. Dahrendorf, 1969. The nature and types of social inequality. In: Bêteille, A. ed. *Social Inequality*. Penguin, Harmondsworth, Middlesex.
- Ehrenreich, B., 1987, The New Right Attack on Social Welfare. In Block and al.
- D. Donnison, 1990. Szociálpolitika egalitáriánus megközelítésben. *Esély*, 1990/4.
- Ehrlich, Éva-Révész, Gábor 1993. Present and Feasible Future in Hungary. Prepared in the framework of „Eastern and Central Europe 2000” Project, First draft, September, 1993.
- Fekete Gyula (1993) Hozzászólás a Társadalmi Szemle társadalombiztosítási vitájához. *Társadalmi Szemle*, 11. sz.
- Ferge Zs. 1969. *Társadalmunk rétegződése*. KJK, Budapest
- Ferge Zs. 1986. *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Magvető, Budapest.
- Fox, Louise, 1994. What To Do about Pensions in Transition Economies? *Transition*, Vol. 5. Number 2–3.
- Freud, Sigmund 1986. *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Gondolat, Budapest.
- Glennerster, H. and J. Midgley (eds.) 1991, *The Radical Right and the Welfare State*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- Harris, Ralph and Arthur Seldon, 1987, *Welfare without the State*. The Institute of Economic Affairs, London
- Hatzfeld, H. 1971, *Du paupérisme à la Sécurité Sociale*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Hirschman, Albert O., (1991): *The Rhetoric of Reaction*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kis János (1994) Erkölcs, hit, tolerancia. Kritika
- Korpi, W. 1985. Economic Growth and the Welfare State: Leaky Bucket or Irrigation System? *European Sociological Review* 1 (2).
- Kuron, Jacek, 1994. Válaszúton. *Esély*, 2. sz.
- Mishra, Rames, 1991, *The Welfare State in Capitalist Society. Policies of Retrenchment and Maintenance in Europe, North America and Australia*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- Midgley, James (1991) The radical right, politics and society. In Glennerster and Midgley.
- Nagy Lajos Géza (1993) *Változások a szociálpolitikai kérdések megítélésében, 1982–1993*. Magyar Gallup Intézet adatai alapján, Budapest. Készült az ATA Alapítvány támogatásával.
- Niskanen, W. 1973. *Bureaucracy: Servant or Master?* Institute of Economic Affairs, London.
- OECD, 1993. *National Accounts*. OECD, Paris.
- OECD, 1994. *New orientations for social policy*. Social Policy Studies, no. 12. OECD, Paris.

- Pfaller, Alfred, Ian Gough and Göran Therborn, 1991. *Can the Welfare State Compete?* Macmillan.
- Pierson, Christopher (1992) *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of the Welfare State*. Polity Press, Cambridge–Oxford.
- Rawls, John, 1971. *A Theory of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Tamburini, 1993. *Revue of the International Social Security Association*.
- Sági, Matild-Róbert, Péter: Dismantling the welfare state. (How the state discards its responsibilities.) Paper prepared for the European Research Conference on from European Societies to European Society: the national welfare states and European integration. St. Martin, Germany, 22–26 November, 1992.
- Sen, Amartya, 1992a. Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség. *Esély*, 1. sz.
- Sen, Amartya (1992b) *Inequality reexamined*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Simon, János (1993), Post-paternalist Political Culture in Hungary: Relationship Between Citizens and Politics During and After the „Melancholic Revolution”. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. XXVI. no. 2. June 1993.

1. Tábla

Vélemények 12 társadalmi értékről
(Az adott értéket fontosnak tartók %-os aránya)

	1985	1989	1991
Mennyire fontos az életben, hogy (Szabadságra vonatkozó vélemények)			
Az ember szabadon elmondhassa a véleményét	79	83	88
Ne legyen kiszolgáltatva a hatalomnak	69	80	90
Mindenki beleszólhasson a közügyekbe	62	61	76
Az állam ne avatkozzon az emberek magánéletébe	50	66	84
Az emberek szabadon szervezkejenek érdekeik védelmében	49	57	77
(Biztonságra vonatkozatható vélemények)			
Az ember gond nélkül élhessen	93	93	94
Mindenkinek legyen munkája	90	90	93
Az ember tanulhasson, kulturálódhasson	85	86	91

Forrás: Simon, 1993.

A táblázat eredetileg a szabadság és egyenlőség értékek szembeállítását szolgálta. Az egyenlőségre vonatkozó néhány kérdést elhagytuk, s csak azokat a tételeket szerepeltetjük a táblázatban, amelyek a biztonsági igény összefüggésében is értelmezhetők.

2. Tábla

Kinek kell viselnie a gyermeknevelés költségeit?				
	1982	1984	1987	1993
Kizárólag a szülőknek	19	25	18	5
Elsősorban a szülőknek, de egy részt a társadalomnak is	50	47	47	34
A szülőknek és a társadalomnak nagyjából egyformán	24	23	27	48
Elsősorban társadalomnak, de egy részt a szülőknek is	3	2	2	6
Kizárólag a társadalomnak	1	1	1	1
Egyéb	1	1	1	1
Válaszhiány	2	1	4	5
Együtt	100	100	100	100

Forrás: Nagy, 1993.

3. Tábla

Szabadságok és biztonságok értékelése 7 fokú skálán
1992. ősz
(Városok, n=295)

Mennyire fontosak egyes szabadságok

	Átlag	Szórás	Rel. szórás
Életforma-választás	5.9	1.6651	28.1
Véleménynyilvánítás szabadsága	5.8	1.7647	30.5
Utazás szabadsága	5.8	1.8344	31.8
Orvosválasztás szabadsága	5.4	1.7956	33.3
Tulajdonszerzés szabadsága	5.4	1.9435	36.1
Sajtószabadság	5.4	1.9653	36.6
Vállalkozás szabadsága	5.4	2.0418	37.9
Politikai szabadság	5.0	2.2708	45.7
Vállásszabadság	4.3	2.2416	52.0
Egyéb csoportok alakításának szab.	4.3	2.2466	52.5
Pártalakítás szabadsága	3.6	2.2309	62.2

Mennyire fontosak egyes biztonságok

	Átlag	Szórás	Rel. szórás
Lakhatás biztonsága	6.8	.7083	10.4
Családi élet biztonsága	6.8	.7860	11.5
Gyerekek jövőjének biztonsága	6.8	.8697	12.8
Anyagi biztonság	6.7	.8402	12.5
Munkahely biztonsága	6.7	.9376	13.9
Egészségügyi ellátás biztonsága	6.7	.8960	13.4
Politika kiszámíthatósága	5.5	1.9954	36.4

Forrás: Jelentés, 1994.

A szabadság és biztonság fontossága esetében az átlagos fontosságok csökkenő sorrendjében – ami eltér a kérdőív sorrendjétől.

4. Tábla

A szabadságok és biztonságok értékelése:
a két szélsőséges vélemény aránya azon családokban,
amelyekben a háztartásfő inaktív, ill. aktív

Mennyire fontosak egyes szabadságok

	Inaktív	Aktív	Együtt	Inaktív	Aktív	Együtt
	1-est választók: Nem fontos			7-est választók: Nagyon fontos		
Életforma-választás	4.7	3.1	3.8	49.2	67.5	59.5
Véleménynyilvánítás	6.2	3.7	4.8	54.3	58.6	56.8
Utazás	12.2	3.1	7.2	45.0	64.6	56.0
Orvosválasztás	3.9	6.8	5.5	41.9	39.8	40.9
Tulajdonszerzés	9.3	6.9	7.9	38.8	47.5	43.8
Sajtószabadság	10.2	6.8	8.2	43.8	46.9	45.7
Vállalkozás szab.	18.6	4.9	11.0	38.8	56.2	48.6
Politikai szabadság	20.5	11.9	15.6	37.8	46.9	43.1
Vállásszabadság	16.0	21.6	19.0	39.7	21.6	29.9
Más csop. alakítás	26.2	16.5	20.7	27.0	22.8	24.9
Pártalakítás	35.9	24.4	29.4	17.2	16.9	17.3

Mennyire fontosak egyes biztonságok

	Inaktív	Aktív	Együtt	Inaktív	Aktív	Együtt
	1-est választók: Nem fontos			7-est választók: Nagyon fontos		
Lakhatás	0.8	0.0	0.3	87.9	94.4	91.5
Családi élet	3.0	0.0	1.4	85.6	95.3	91.5
Gyerekek jövője	2.6	0.0	1.1	84.5	94.3	90.1
Anyagi biztonság	1.5	0.0	0.7	81.8	88.9	85.8
Munkahely	x	1.6	x	x	89.2	x
Eü. ellátás	1.5	0.0	0.7	80.3	86.4	83.7
Politika	12.5	7.5	9.7	47.7	55.9	52.1

Forrás: Jelentés, 1994.

A sorrend a 4. tábla átlagos fontossági sorrendjét követi.

5. Tábla

A biztonságok fontossága és a biztonságérzet

	1. Mennyire fontos? Átlag	2. Mennyire érzi biztosnak Átlag	3. Rel. szó- rás	4. A biztonság- érzés a fontosság %-ában (2/1)
Lakhatás biztonsága	6.8	5.5	34.0	80.9
Családi élet biztonsága	6.8	6.1	24.0	89.7
Gyerekek jövőjének biztonsága	6.8	5.2	33.0	76.5
Anyagi biztonság	6.7	3.3	50.2	49.2
Munkahely biztonsága	6.7	3.8	56.4	56.7
Egészségügyi ellátás biztonsága	6.7	3.7	51.6	55.2
Politika kiszámíthatósága	5.5	3.2	58.5	58.2

Forrás: Jelentés, 1994.

A biztonságok meglétének megítélése a fontossági sorrendet követi.

Mennyire érzi biztosnak az alábbiakat

	Inaktív	Aktív	Együtt	Inaktív	Aktív	Együtt
	1-est választók: Teljesen bizonytalan			7-est választók: Teljesen biztos		
Lakhatás	4.5	7.4	6.1	57.6	46.9	51.7
Családi élet	4.6	1.2	2.7	60.3	59.3	59.9
Gyerekek jövője	1.6	3.8	2.8	41.1	30.0	34.8
Anyagi helyzete	18.9	16.8	17.7	8.3	3.1	5.8
Munkahely	x	18.6	x	x	16.6	x
Eü. ellátás	17.1	19.1	18.2	13.5	8.6	11.0
Politika	20.8	27.9	24.6	9.2	8.2	8.6

Forrás: Jelentés, 1994.

6. Tábla

MULTIPLE R SQUARED

Az R négyzet összehasonlítása különböző ANOVA változó-halmazokkal

	AAA Csak objektív változók	BBB Objektív és szubjektív változók
Mennyire fontosak egyes szabadságok		
(Kb. 20–30 hiányzó eset)		
L2FONHIC (Vallásszab.)	.096	.134
L2FONVEC (Vélemény)	.107	.175
L2FONORC (Orvosvál.)	.041	.090
L2FONSAC (Sajtószab.)	.088	.135
L2FONPAC (Pártalak.)	.082	.145
L2FONEGC (Egyéb csop.)	.178	.248
L2FONTUC (Tulajdon)	.128	.131
L2FONUTC (Utazás)	.159	.260
L2FONELC (Életformavál.)	.169	.200
L2FONVAC (Vállalkozás)	.179	.260
L2FONPOC (Pol.szab.)	.119	.121

Mennyire fontosak egyes biztonságok

(125–130 hiányzó eset)		
L2MENFC (Anyagi)	.089	.218
L2MENCSC (Családi)	.104	.191
L2MENLAC (Lakás)	.081	.178
L2MENMUC (Munkahely)	.240	.289
L2MENEGC (Eg.ügyi ell.)	.109	.096
L2MENGYC (Gyerek jövője)	.187	.129
L2MENPOC (Pol. kiszámítható)	.063	.103

Mennyire vannak meg egyes biztonságok

(kb. 50 hiányzó eset)		
L2ERZFC (Anyagi)	.157	.213
L2ERZCSC (Családi)	.067	.104
L2ERZLAC (Lakás)	.108	.200
L2ERZMUC (Munkahely)	.134	.275
L2ERZEGC (Eg.ügyi ell.)	.165	.254
L2ERZGYC (Gyerek jövője)	.096	.157
L2ERZPOC (Pol. kiszámítható)	.051	.138

A változók a különböző számításoknál

AAA: Csak objektív változók:

L2EFOJ5 NTILES of L2EFOJ (1992. évi egy főre jutó jövedelem ötödök)

L2KHO3 Háztartásfő 60 és kevesebb, 60 fölött

H2UJMJEL összevont munkajellegcsoport

H2UJISK5 összevont iskolai végzettség, 5 csop (8

H2AKTINA aktív = 1 inaktív = 0
BBB: Néhány bizakodásra utaló, szubjektív változó is
L2EFOJ5 NTILES of L2EFOJ
L2KHO3 Háztartásfő 60 és kevesebb, 60 fölött
H2UJISK5 összevont iskolai végzettség, 4 csop. (8
L1JLETMT Jövedelmi létra változása, 91, 3 évvel ezelőtt és
L2JLET3M Jövedelmi létra változás ma és 3 év múlva közt
L2KIJ3MA kijönnek-e pénzből változása, tavaly-ma
SZEG12 Volt-e szegénység említés 91 és 92-ben
H2AKTINA aktív = 1 inaktív = 0
LETB12 Volt-e létbizonytalanság említés 91 és 92-ben

Fizessen elő az Esélyre!

Az Esély társadalom- és szociálpolitikai folyóirat.
Megjelenik évente hatszor.

Ára: 80,- Ft

Kapható minden nagyobb könyvesboltban
és a szerkesztőségben.

Megrendelhető:

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B

Tel.: 266-9833/298